

OTTO FRIEDRICH VON RICHTER: TEMA AEG, TEMA PÄRAND

Olev Teder

Tartu Ülikooli Raamatukogu

Liivimaaalase O. F. v. Richteri (1792–1816) Levandi-reisile (1814–1816) ja tema pärandi mõningatele tahkudele on eestikeelses historioograafias seni vähe tähelepanu pühendatud.¹ Käesolev artikkel keskendub tema fenomeni kujunemissoole ja pärandile laiemas ajaloolises kontekstis. Richteri tegevus jäi lühikeseks, kuna ta suri oma reisil Smyrnas (tänapäeva Izmiris) 1816. a. Kogutud materjalid kingiti tema isa, maanõunik O. M. v. Richteri poolt 1819. a. Tartu ülikoolile.² Nende üleandmisakt on käsikirjas säilinud,³ vastav ülevaade ilmus ka trükis.⁴

Poliitiline taust

Peatuksime põgusalt XVIII saj. 2. poole, XIX saj. alguskümnendite Euroopa keerulistel ja vastuolulistel poliitilistel realiteetidel. Suhetes Türgiga kujunes keskseks Idaküsimus, s.o. XVIII saj. 2. poolest kuni XX saj. alguseni kestnud rahvusvaheline tüliküsimus laguneva Türgi impeeriumi valduste jagamise ümber. Türgis kasvas rõhutatud rahvaste vabadusliikumine, mida Venemaa kui õigeusu kaitsja kasutas oma mõju tugevdamiseks Balkani pool saarel. Edukate sõdade tulemusel Türgiga (1768–1774, 1787–1791, 1806–1812, 1828–1829) liidendas Venemaa Lõuna-Ukraina, Krimmi (1783), Bessaraabia (1812), valdusi Kaukaasiast, kindlustas oma positsioone Konstantinoopolis ja sai vaba läbipääsu strateegiliselt tähtsatest Dardanelli väinadest. Sultani võim lõi kõikuma Valahhias ja Moldovas (1829), Serbia sai autonoomia (1829), Kreeka ülestõus (1821–1830) viis Kreeka iseseisvumisele. Ajastule tooni andnud Napoleoni sõdadele Euroopa riikide koalitsioonidega (1799–1815) lisasid hoogu ka suurriikide (Venemaa, Prantsusmaa, Inglismaa) vastuolud

¹ Leesment, L. Ühe Liivimaa mehe reisist Levanti // Eesti Loodus. 1971. Nr. 8. Lk. 486–490
Leesment, L. Ühe noorelt surnud balti orientalisti reisist mööda Levanti a. 1815–1816 // TRÜ Toimetised. 1973. Vihik 309. Lk. 41–57; Stadnikov, S. Otto Friedrich von Richter ja Egiptus // Looming. 1985. Nr. 1. Lk. 109–114.

² EAA, f. 402, nim. 5, s. 21, l. 69.

³ TÜR KHO, f. 4, nim. 1, s. 253a, l. 10–12p.

⁴ Morgenstern, K. Otto's von Richter orientalischer Nachlaß, durch dessen Vater der Universität Dorpat geschenkt // Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst 1821. Nr. 3. S. 464–468; Morgenstern, K. Über die Richterische Sammlung für Litteratur und Kunst, und über einige alte Inschriften // Richter, O. F. v. Wallfahrten im Morgenlande. Berlin. 1822. S. 612–626.

mõjusfääride ja kaubandus-privileegide pärast Türgis ja Iraanis. Napoleoni sõjakäik Egiptuse vastu (1799–1801) teenis eesmärki muuta Türgile kuuluv Egiptus Prantsuse asumaaks ja anda hoop Inglismaale Indiasse viivate ühenduste läbilõikamisega. Võimalikuks said kompromissid põlisvaenlaste vahel, näiteks tegutses 1798.–1800. a. Vahemerel Prantsusmaa tagasitõrjumiseks Vene ja Türgi ühiseskaader. Samas polnud ka islamimaad vabad sisemistest vastuoludest. 1804.–1805. a. toimunud Türgi-vastase ülestõusu ajal haaras Egiptuses võimu Mohammed Ali (1805–1849), kes vallutas Araabias (1811–1818) ja Sudaanis (1819–1822) uusi maid, tema väed abistasid 1824.–1828. a. koguni ülestõusnud kreeklasi. Lisaks Türgile hakkasid Euroopa suurriigid XVIII saj. lõpul ilmutama ekspansioonihuvi ka nõrgeneva Iraani vastu. Vene-Iraani sõdade (1804–1813, 1826–1828) tagajärjel kaotas Iraan oma Taga-Kaukaasia valdused ja andis Venemaale kaubanduslikke eesõigusi, kus Venemaa pörkas kokku Inglismaa huvidega.

Teaduslikud tagamaad

Poliitilised suhted leidsid otsese vastukaja ka tollaste humanitaarteaduste (eriti murangulisena ajaloo, filoloogia) arengus, samuti kunstis. Markantsem näide on **egüptoloogia** teke, mille arengule andsid tõuke Napoleoni Egiptuse retke ajal (1799–1801) leitud Rosetti kivi ja sõjakäiguga kaasas käinud teadlaste koostatud Egiptuse kirjeldus.⁵ Alates XVIII saj. 2. poolest kasvas Venemaal huvi Türgi impeeriumi vastu,⁶ kajastudes reisikirjeldustes, sõjalistes ekspeditsioonides osalenute päevamärkmetes, tõlkekirjanduses, diplomaatilistes ettekannetes jm. Mis puutub Türgi impeeriumi käsitlevaisse reisikirjeldustesse, siis hakkasid neid vaimulikest palverändurite kõrval alates XVIII saj. 2. poolest avaldama ka sõjategevuses otseselt osalenud (mere)sõjaväelased (S. P. Hmetevski, M. G. Kokovtsev, S. I. Plešejev jt.). Vene laevastiku nn. teises arhipelaagi-ekspeditsioonis (1805–1807) osalenud ohvitseri V. B. Bronevski kirjeldus sellest kampaaniast sisaldab üksikasjalisi teateid Vahemere idapiirkonna looduse, rahvaste, majanduse jm. kohta. Sõjategevus Balkanil juhtis tähelepanu poolsaare füüsilisele geograafiale, mida Venemaal tunti halvasti, soodustades regiooni **kartograafia** arengut (vt. viide 122). Sangaste krahv F. W. Berg (1794–1874), kes oli Vene saatkonna koosseisus Konstantinoopolis, tegeles väejuhatuse ülesandel 1820. aastatel Türgi Euroopa-osa valduste sõjalis-topograafilise kirjeldamisega.⁷ Lõuna-Ukraina ja Krimmi ühendamine lõi eelduse arheoloogilisteks väljakaevamisteks kunagistes Vana-Kreeka (Olbia jt.), Rooma impeeriumi ja tema õigusjärglase Bütsantsi provintsidest Krimmis (vt. viide 139), soodustades Venemaal **antiik- ja bütsantsi numismaatika** ning **epigraafika** arengut.⁸ Kreeka ülestõusu (seda ettevalmistav salaorganisatsioon asus

⁵ Description d’Égypte. T. 1–24. Paris, 1809–1829.

⁶ Eeldused turkoloogia kui ühe varasema orientalistikaharu viljelemiseks Venemaal tulenesid ka tema ajaloolistest, geograafilistest ja ideoloogilistest reaaltetidest. Esimesed kokkupuuted türgitatari rahvastega ulatusid juba Vana-Vene riigi aegadesse (kasaarid, polovetsid jt.), järgnes mongoli-tatari ike, XV–XVI saj. elavnesid suhted seoses Konstantinoopoli langemisega türklaste kätte, Kaasani ja Astrahani vallutamise ning Siberi liidendamisega Venemaa poolt.

⁷ Данциг В. М. Русские путешественники на Ближнем Востоке. Москва, 1965. С. 82–104, 109–110, 114–115.

⁸ Arheoloogiliste väljakaevamistega sealsetes Vana-Kreeka linnriikides alustasid asjaarmastajatena juba XVIII saj. lõpul P. I. Sumarkov, XIX saj. algul prantsuse emigrant Paul Debrux (1773–

Odessas)⁹ ajendil Euroopas moodi läinud filhelleenide liikumine tõstis huvikeskmesse taas vabaduse ja rahvusliku sõltumatuse ideaalid. Juba varem oli Venemaal tekkinud arvestatav bulgaaria ja kreeka kolonisatsioon, kelle esindajaid jõudis kõrgeisse riigiameteisegi.¹⁰

Tihenened kontaktid Türgi ja Iraaniga soodustasid araabia, pärsia (iraani) ja türgi **filo- loogia** kiiret arengut — tõlkide, diplomaatide jt. ettevalmistamiseks loodi Viini idakeelte akadeemia (1754)¹¹ ja Pariisi rahvuslik elavate idakeelte kool (1795). Vene-Türgi sõda (1768–1774) ajendas türki keele õpetamist Moskva ülikoolis, samuti türki keele grammatika ilmumise Venemaal (1776), mis tõlgiti Konstantinoopolis välja antud prantsuskeelse õpiku järgi.¹² Vaadeldaval perioodil sai jalad alla orientalistika iseseisva distsipliinina, mida iseloomustab alljärgnev.

1) Toimus rõhu ümberasetus XVI–XVII saj. *sacra philologia*'lt enam levinud elavatele idakeeltele, s.t. seni piiblitekstide paremaks mõistmiseks¹³ viljeldud heebrea ja kaldea keelelt araabia, pärsia ja türki keelele.

2) Teoloogia kammitsaist vabanema hakkav orientalistika väljus ülikoolide kitsaste seinte vahelt ja hakkas toetuma kodanlikest ringkondadest pärit asjaarmastajaile. Tekkis täiesti omalaadne nähtus — traditsioonilise, vana Euroopa kivistunud väärtushinnanguist tüdinud romantilise seikleja-poolteadlase-kirjamehe tüüp, kes eluga riskides rändas vastuoludest kubiseval ja raskete kliimatingimustega Lähis-Idas (kuhu tolle aja ettekujutust mööda kuulus ka Kreeka!), Egiptuses, Araabias jm.¹⁴ Nende huvikeskmesse tõusis antiikpärand ja Orient. Ehkki nad nimetasid oma reisimärkeid vahel keskaja vormis palverännakuiks, kandis see endas uut vaimsust, näiteks lord Byroni *Child Haroldi palverännak* (1812), mis valmis tema 1809.–1811. a. reisi muljete põhjal Vahemere-maadesse. Esikohale tõusnud huvi idamaise eksootika vastu (maaliline loodus, kirev riietus, pöörased kired, ebatavalised kombad) soodustas orientaalset etnograafia arengut.

3) Koguti massiliselt uusi allikaid, mille publitseerimine ja uurimine sai eesmärgiks omaette. Traditsioonilistele orientaalikäsitsete hoidlaile (Escorial, Leiden, Rooma, Oxford jt.) lisandusid uued (Viin, Pariis, Peterburi jt.). Euroopa kirjandus, kunst ja muusika asus **valgustusajast romantismiaega**, mis sai inspiratsiooni ka Idamaadest. Hakati tõlkima idamaist

---

1835) jt. Lõuna-Venemaa ja Krimmi arheoloogiale keskendus 1839. a. loodud Odessa Ajaloo ja Muinsuste Ühing.

⁹ Фадеев А. В. Россия и Восточный кризис 20-х годов XIX века. Москва, 1958. С. 39.

¹⁰ Näiteks Kreeka ülestõusu peaorganisaatorid — J. Kapodistrias (1776–1831) tõusis välisasjade riigisekretäriks, juhtides Venemaa suhteid Idamaadega, kindralmajor A. Ypsilanti (1792–1828) aga keiser Aleksander I adjutandiks. Kreeka emigrandid aitasid kaasa Bütsantsi-perioodi ja uus-kreeka filoloogia arengule Venemaal (S. J. Destunis, G. S. Destunis jt.).

¹¹ Analoogse ideega tulid Venemaal juba 1733. a. välja sakslasest akadeemik G. J. Kehr (1692–1740), 1810. a. S. S. Uvarov jt., kuid nn. Aasia akadeemia rajamine Peterburi ei läinud siiski korda. Vt. Кононов А. Н. История изучения турецких языков в России. Ленинград, 1982. С. 48–53, 56.

¹² Крачковский И. В. Предыстория русской арабистики // Избранные сочинения. Т. 5. Москва ; Ленинград, 1958. С. 40.

¹³ Osalt tulenes see muhameedliku kultuuri sünkretismist, mis haaras endasse elemente kristlusest, judaismist, budismist ja zoroastrismist. Vt. Kraemer, J. Das Problem des islamischen Kulturgeschichte. Tübingen, 1958. S. 19–23.

¹⁴ Näiteks J. Hammeri ringkonda kuulunud U. von Seetzen (1767–1811), kes riietatuna palveränduriks, tegi retke Egiptusesse ja kelle elutee lõppes Jeemenis araabia käsikirju kogudes.

luulet, ilmusid esimesed krestomaatiad.¹⁵ Eksootika- ja minevikulembuses taotleti ajaliskultuuriliste piiride avardumist, isiksuse ja looduse hingelise ühinemise sügavat tunnetamist. Ilmusid Kreeka iseseisvuse eest hukkunud G. Byroni *Idamaised poemid* (1813–1816), tema sõbra T. Moore'i värssjutustus *Lalla Rookh* (1812), V. Hugo *Idamaised laulud* (1829), samuti J. W. Goethe *Lääne-Ida diivan* (1819), mille tähtsaimaks sõnumiks oli Lääne-Ida poeesia suguluse avastamine. Uue suuna mõjud kajastusid Venemaal V. A. Žukovski (1783–1852) romantilises luules, kes tõlkis orientaalset luulet. Tal oli kontakt ka Tartus elava intelligentsiga (sh. Vojeikovi, Ewersi, Morgensterni jt.).¹⁶ Jõuti mitte ainult poeesia, vaid ka keelesuguluse tunnetamiseni. Saksa romantismiteoreetiku W. A. Schlegeli Heidelbergis ilmunud *Über die Sprache und Weisheit der Inder* (1808) pani aluse **võrdlevale keeleteadusele**, mis toetus **sanskritoloogiale**,¹⁷ kuna sanskritis nähti alusepanijat kreeka, ladina, araabia, pärsia jt. keeltele. Igasuguseid keele-etümololoogilisi konstruktsioone võeti tõsise argumendina ajaloo uurimisel juba XVIII saj. 2. poolel, mille positiivseks küljeks oli keele- ja ajalooeaduse lähendamine, puuduseks aga sellega ülepingtonamine.¹⁸ Orientalistika iseseisvumisel tekkinud allikabaasi hakati rakendama üldajaloo uurimisel, kus põhjaliku murranguni viis F. Wilkeni *Geschichte der Kreuzzüge nach morgenländischen und abendländischen Berichten* (Leipzig, 1807–1832). Varasema Vene ajaloo kronoloogia ja numismaatika uurimist alustas P. Krug (1764–1844) bütsantsi numismaatikale ja kronoloogiale toetudes.¹⁹

Idarahvaste poolt ülistatud vabaduseideaal sobis hästi tollase Euroopa vaimsesse konteksti. Näiteks valitses "romantiline orientalistika" 1820. aastail poola kirjanduses ja žurnalistikas tugevamini kui vene kirjanduses. See käib ka mässumeelse Vilniuse ülikooli kohta, kus klassikaliste ja idakeelte õpetamise traditsioon ulatus juba Vilniuse akadeemiani (1579–1773). Sealt pärinesid orientalistidena tuntud poola rahvusliku vabadusliikumise tegelane ja poola romantilise historiograafiakoolkonna rajaja J. Lelewel (1786–1861), samuti O. I. Senkovski (1800–1858), kes paljuski sarnaneb Richterile. Ta oli saanud hea klassikalise hariduse. Orientaalmaterjale kogudes reisis ta 1819.–1821. a. Idamaades, külastades Konstantinoopolit, Väike-Aasiat ja Süüriat. Seal lihvis ta oma idakeelte oskust ühes kohalikus vaimulikus seminaris, õppides mitte ainult keelt, vaid ka mõtlema selles keeles, milles rääkis Ida.²⁰ Kirjanikuna lõi ta oma *Ida jutustused*, toetudes isiklikele muljetele ja kirevale etnograafilisele materjalile. 1820. a. siirdus ta metsikusse ja seni väheuuritud Ülem-Egiptusesse ja Nuubiassa, kus enne teda olid käinud vähesed eurooplased (sh. J. L. Burckhardt ja O. F. von Richter). Vilniuses õppinud A. B. Mickiewicz'i poemi *Farysie* prototüübiks on orientalistikat soosinud poola kultuurimetseen V. v. Rzewuski (1765–1831), kes reisis ise 1817–1821 Araabiamaades, üllatades araablasti oma rikkuse,

¹⁵ Varasemad Euroopas ilmunud orientaaltekstid bibliografeeris C. F. Schnurreri *Bibliotheca arabica* (Halle, 1811).

¹⁶ Issakov, S. Vassili Žukovski ja Tartu // Edasi. 1977. 27. märts, nr. 72. Lk. 3.

¹⁷ Sanskritoloogiale panid aluse W. Jones ja H. Colebrooke (1765–1837).

¹⁸ Näiteks jõudis vene keel tulenevat araabia keelest. Vt. Крачковский И. В. Предыстория русской арабистики // Избранные сочинения. Москва ; Ленинград, 1958. Т. 5. С. 48–49.

¹⁹ Krug, P. Kritischer Versuch zur älteren russischen Münzen. Sankt Petersburg, 1805; Krug, P. Kritischer Versuch zur Aufklärung d. byzantinischen Chronologie mit besonderer Rücksicht auf die frühere Geschichte Russlands. Sankt Petersburg, 1810.

²⁰ Данциг В. М. Изучение Ближнего Востока в России. Москва, 1968. С. 51–52.

helduse ja vaprusena.²¹ Novembrilestõusu (1830–1831) mahasurumise järel suleti Vilniuse ülikool (1832). Pole juhus, et poola intelligentsi meelsaimaks paguluskohaks sai revolutsiooniliste traditsioonide poolest kuulus Pariis, kus jätkati vabadusvõitlust.

Pariis oli arvestatav kirjanduselu, aga ka maailma juhtiv arabistikakeskus eesotsas **Silvestre de Sacy**'ga (1758–1838),²² kelle mõjud ulatusid otsapidi Venemaale. Teadaolevalt kavatses Richtergi minna Pariisi, et tõlkida ja avaldada seal oma reisil omandatud käsikirja põhjal *Antari-romaan*,²³ kuid see plaan jäi siiski teostamata.²⁴ 1818.–1819. a. täiendas end Sacy juures tulevane Tartu ülikooli teoloogiaprofessor G. R. Henzi (1794–1829, Tartus 1820–1829).²⁵ Väärib mainimist, et ta avaldas publitseerimata Pariisi käsikirjade põhjal (koostöös C. Frähniga) araabia keele lugemiku.²⁶ Teos ilmus Peterburis Tartu ülikooli kulul,²⁷ kuigi Tartus olevat juba 1805. a. ülikooli trükkaliks saanud Grenziusel olnud siis ainukese²⁸ kroonu raamatutrükkalina Venemaal idamaised trükitüübid, mistõttu saadatud talle Peterburistki käsikirju.²⁹ Henzi väljaanne on seda hinnatavam, et XIX saj. algul oli Venemaal idakeelte õpikuid, lugemikke ja sõnaraamatuid vähe. Samas võib idakeelte õpetamise taset Tartus nagu ka Vilniuses XIX saj. 1. poolel hinnata kõrgelt, seda peeti paremaks kui Peterburi ülikoolis.³⁰

1806.–1811. a. õppis algul Göttingenis ja hiljem Sacy juures tulevane Moskva ülikooli prof. A. V. Boldõrev (1780–1842), kes Venemaale naastes avaldas Sacy kanooniliseks saanud araabia keele grammatika³¹ järgi oma araabia keele õpiku (1827, 1836). See sai ilmuda suurtes tiraažides, kuna Boldõrevi oli suutnud lõpuks varustada Moskva ülikooli trükikoja araabia trükitüüpidega. Enne Boldõrevi Venemaal ilmunud orientaalõpikud ja -sõnaraamatud olid jäänud trükibaasi nõrkuse tõttu väiksetiraažilisteks või hoopis käsikirja, seega kättesaadavaks väga kitsale ringile. Veelgi suurem mõju oli Boldõrevi teosel *Арабская хрестоматия* (1824, 1832), mis etendas 1820.–1830. aastatel

²¹ Крачковский И. В. Арабистика в России // Избранные сочинения. Москва ; Ленинград, 1958. Т. 5. С. 62–63.

²² Fück, J. Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts. Leipzig, 1955. S. 140–158.

²³ Richter, O. F. v. *Op. cit.* S. VIII.

²⁴ Teos avaldati lühema redaktsiooni järgi T. Hamiltoni poolt: *Antar, a Bedouen romance* (London, 1820).

²⁵ Крачковский И. В. Арабистика в России // Избранные сочинения. Москва ; Ленинград, 1958. Т. 5. С. 64.

²⁶ Henzi, S. G. R. *Fragmenta arabica : e codicibus Mss. Parisinus nunc primum, publicis sumtibus.* Petropoli, 1828.

²⁷ Hallik, M., Klaassen, O.-M. Unustatud orientalist professor Samuel Gottlieb Rudolf Henzi // Ajalooline ajakiri. 1999. Nr. 2. Lk. 34.

²⁸ See väide vajab tõsist korrektuuri. Näiteks ilmus XVIII saj. lõpus Peterburis araabiakeelne koraan, mis trükitehniliselt ületas isegi Lääne-Euroopa taseme. Vt. Крачковский И. В. *Предыстория русской арабистики // Избранные сочинения.* Москва ; Ленинград, 1958. Т. 5. С. 40–41.

²⁹ Puksoo, F. *Eesti raamatu arengulugu.* Tartu, 1932. Lk. 72.

³⁰ Данциг В. М. *Изучение Ближнего Востока в России.* Москва, 1968. С. 71.

³¹ Sacy, S. de. *Grammaire arabe.* Paris, 1810. Т. 1–2. Esimene oli T. Erpeniuse *Grammatica arabica* (Leidae, 1613).

suurt rolli ka vene kirjanduse "orientaliseerumises." Väljaanne toetus Sacy tuntud krestomaatialle, mis tõi käibesse uusi orientaaltekste.³²

Richteri õpingud

Richteri vaimsele kujunemisele pani aluse Saksamaalt 1803. a. Richterite mõisa Väimelas kodukooliõpetajaks tulnud **J. G. von Ewers** (1781–1830), hilisem Tartu ülikooli professor ja rektor. Ewers oli oma õpilasest suures vaimustuses, kiitis noore Richteri harukordset talenti: "Temast saab suur mees; ma häbeneksin olla tema õpetaja, kui teeksin seda rahalistel kaalutlustel."³³ Kuigi Ewers elas ja töötas Väimelas, külastas ta agaralt Tartu ülikooli raamatukogu, saades juba 1804. a. direktor K. Morgensternilt loa kasutada seda erandkorras, s.t. viia raamatuid 70 km kaugusel asuvasse Väimelasse. See võimaldas Richteril olla kursis uusima teadusliku kirjandusega. Ewersi käe all omandas ta kiiresti vanakreeka ja ladina keele, millest kasvas välja sügavam huvi antiigi vastu. Võiks arvata, et Richteri huvi orientaalmaterjalide, eriti türgi **etnograafia** vastu (vt. viide 103) oli samuti alguse saanud Väimelas tänu Ewersi nn. kasaariteooriale, jätkudes mõistagi veel hilisemas suhtlemises Ewersiga. Otsestele allikatele viitab Richter siiski harva, näiteks Strabonile, kelle *Geograafiat* ta oma reisil orienteerumiseks lausa kaasa vedas,³⁴ Abulfedale jt.³⁵

Esialsel kujul formuleeris Ewers oma kasaariteooria teoses *Vom Ursprunge des russischen Staats* (1808). Siin otsis ta russide esivanemaid mitte (traditsioonilise normanniteooria vaimus) skandinaavlaste, vaid Volga regiooni türgi päritoluga kasaaride seast. Selle kontseptsiooni tekkelugu väariks eraldi käsitled, siinkohal peatuksime vaid põhimomentidel, mis haakuvad meie teemaga.

1) Saksa keeleruumis oli kujunenud juba XVIII saj. välja uurimistelg orientalistika-bütsantinistika-slavistika (vt. viide 19).³⁶ Selle alglatend ulatuvad XVIII saj. alguse Halle ülikooli (vt. viide 15), mille pietistlik misjon hakkas otsima läbi õigeuskliku Venemaa kontakti Hiinaga. See viis Vene (ja selle kontekstis Bütsantsi) ajaloo uurimiseni Peterburi TA sakslastest akadeemikute poolt. Näiteks oli G. S. Bayer (1694–1738) tulnud Venemaale kavatsusega leida siit uusi hiina allikaid, hakkas aga bütsantsi allikaile toetudes uurima ka varasemat Vene ajalugu. Pietistliku misjoni tähtsaks keskuseks sai õigeusu- ja islamimaailma piirimail asuv Tobolsk, kust lähtus juba XVIII saj. rida teaduslikke ekspeditsioone Volga-regiooni, Siberi jt. türgi keeli kõnelevate (Euroopa mallide järgi eksootiliste) rahvaste juurde, nagu G. F. Milleri, D. G. Messerschmidti, P. J. Strahlenbergi jt. ekspeditsioonid.³⁷ Akadeemik J. G. Georgi (1729–1802) jõudis esimese etnograafilise väljaandeni Venemaa rahvaste kohta, mis oli jaotatud ajaloolis-lingvistilisel põhimõttel.³⁸ Georgi loominguga vastu on tundnud suurt huvi ka Ewers.³⁹

³² Крачковский И. В. Арабистика в России // Избранные сочинения. Москва ; Ленинград, 1958. Т. 5. С. 58–59.

³³ Ewers Krugile 05. 11. 1806. Vt. Wolle, S. Die wissenschaftliche Korrespondenz zwischen Gustav Ewers (1781–1830) und Philipp Krug (1764–1844) // Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. 1984. Bd. 28. S. 315.

³⁴ Leesment, L. Ühe noorelt surnud Balti orientalisti reisist mööda Levanti a. 1815–1816 // TRÜ Toimetised. 1979. Vihik 309. Lk. 44.

³⁵ Richter, O. F. v. *Op. cit.* S. 232.

³⁶ Курбатов Г. Л. История Византии (историография). Ленинград, 1975. С. 42–43.

³⁷ Winter, E. Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert. Berlin, 1953. S. 30–52, 191–196, 317–324; Кононов А. Н. *Op. cit.* S. 58–71.

³⁸ Georgi, J. G. Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidungen und übrigen Merkwürdigkeiten. Sankt Petersburg, 1776–1780. Bd. 1–4.

2) Ekspeditsioonide käigus koguti Volga-rahvaste kohta suur lingvistiline materjal, XVIII sajandil, XIX sajandi algul levisid mitmesugused (valdavalt) käsikirjalised türgi-tatari sõnaraamatud, vestmikud jms.⁴⁰ Tähelepanu hakati pöörama türgi laenudele vene sõnavaras (vt. viide 63), mille tähtsust rõhutas ka Ewers.⁴¹

3) Lisaks bütsantsi allikatele (Theopanes jt.) hakkas Ewers suurt rõhku panema ka teistele orientaalallikatele. Esialgu viitas ta vaid ibn al-Wardi väitele russide türgi päritolust.⁴² 1814. a. ilmunud teoses *Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen* oli orientaalallikate ring kasaariteooria tõestamiseks oluliselt laienenud (Abulfeda, ibn-Hauqal, al-Makrizi, al-Masudi, al-Wardi jt.).⁴³ Vahepeal oli ta teinud tõsist tööd orientaalallikatega, soovides näiteks lähemalt tutvuda Pariisis oleva ibn-Hauqali redaktsiooniga.⁴⁴

Seeга polnud Ewersi mõtte kandumine Volga regiooni juhuslik, kuna just see piirkond oli orientalistikas tolleks ajaks suhteliselt läbi uuritud. Tatarimaa pealinna Kaasani ülikoolist oli XIX saj. 1. poolel saanud vene orientalistika tähtis keskus, arvestades siinset vahetut suhtlemist türgi-tatari rahvastega (kaubavahetus, kristlik misjon jne.); pealegi oli piirkond rikas orientaalsete müntide ja epigraafide poolest. Orientalistikale pani Kaasani põhja alla Rostockist pärit C. Frähn (1782–1851), kes oli 1807.–1817. a. idakeelte professoriks (läks seal edasi Peterburi), suheldes elavalt ka Tartu professoritega. Tema teosed panid aluse **orientaalnumismaatikale**. Frähnil nappis töö jätkamiseks vajalikke trükiseid ja ta palus 1813. a. Morgensterni saata Tartust lisamaterjale.⁴⁵ Neid siin leidus, sest juba 1809. a. ilmus Tartu professori W. Hezeli *Programm. Diatribe de monetae arabicae incunabulis a Macrizio arabe mente conceptis*. 1821. a. kinkis Frähni soovitusel Kaasani ülikooli prof. Erdmann (1793–1863) Tartu ülikoolile orientaal müntide kogu, mis sisaldas valdavalt mongoli, aga ka araabia, pärsia, seldžuki, osmanite jt. münte.⁴⁶ Ewers pani Frähnile üldse suuri lootusi selle piirkonna Tatari-perioodi kompaksemal läbitöötamisel.⁴⁷ Kaasani sidemed Tartuga jäid hiljemgi elavaiks.⁴⁸

1808. a. augustist 1809. a. juunini täiendas Otto koos vend Eduardi, E. von Maydelli ja Ewersiga end Moskvas. Teiste õppeainete hulgas harjutas noor Richter seal joonistamist ja võttis vene keele eratunde (need oskused kulusid hiljem marjaks ära), õppides ka uskreeka keelt,⁴⁹ arvatavasti kreeka emigrantidelt (vt. viide 10). Kuid juba siis unistas ta ennast-unustavalt kaugetest maadest, “küttes üles oma fantaasiat, lugedes kaugete maade kirjeldusi,⁵⁰ kuhu ema tal kunagi reisida ei luba ... loobu(de)s botaanika õppimisest Hoffmanni⁵¹ juures sel tühisel põhjusel, et sealne seltskond polnud hea”. Ewers manitses: “(Kuid) kellel

³⁹ Ewers Krugile 24.09.1811. Vt. Wolle, S. *Op. cit.* 1988. Bd. 32. S. 290.

⁴⁰ Кононов А. Н. *Op. cit.* С. 87–98.

⁴¹ Ewers Krugile 04.03.1809. Vt. Wolle, S. *Op. cit.* 1985. Bd. 29. S. 310 *etc.*

⁴² Ewers, J. Vom Ursprunge des russischen Staats. Riga ; Leipzig, 1808. S. 265–266.

⁴³ Ewers, J. *Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen*. Dorpat, 1814. S. 325–344.

⁴⁴ Ewers Krugile 01.05.1810. Vt. Wolle, S. *Op. cit.* 1988. Bd. 32. S. 277.

⁴⁵ TÜR KHO, Mrg. CCCLXII, kd. 3, l. 39–39p.

⁴⁶ EAA, f. 402, nim. 5, s. 21, l. 81–83p.

⁴⁷ Ewers Krugile 25.11.1818. Vt. Wolle, S. *Op. cit.* 1989. Bd. 33. S. 289.

⁴⁸ Исаков С. Научные связи Тартуского и Казанского университета в 19. веке // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. 1981. Vihik 10. Lk. 89–99.

⁴⁹ Leppik, L. Johann Philipp Gustav Ewers. Tartu, 1995. Lk. 129. — Magistritöö masinakirjas; Leesment, L. Ühe noorelt surmud balti orientalisti reisist mööda Levanti a. 1815–1816 // TRÜ Toimetised. 1973. Vihik 309. Lk. 41–57.

⁵⁰ Selleks oli J. Chardini (1643–1713) *Journal du voyage en Perse et aux Indes Orientales* (London, 1686).

⁵¹ Moskva ülikooli prof. G. P. Hoffmann (1766–1826).

on kavas paganate ja türklaste juurde reisida, peab ometi halva seltskonnaga harjuma!”⁵² 1809. a. suvel suunduti läbi Peterburi tagasi Liivimaale. Sama aasta septembris valiti Ewers Tartu ülikooli professoriks,⁵³ ta asus ametisse 1810. a. kevadsemestrist. Otto ja Eduard aga saadeti õppima välismaale ilmselt Ewersi soovitusi arvestades.

1809. a. sügisel suunduski Richter koos Eduardiga Heidelbergi ülikooli. Richteri kirjadest emale ja isale (ühtlasi on need täpsed aruanded nende tegevuse kohta välismaal, kuna seda finantseeriti ju vanemate poolt!) leidub palju huvitavaid üksikasju õpingute kohta. Heidelbergis tutvuti prof. **F. Wilkeni** (1777–1840) juhatusel pärsia ja araabia keele alustega. Wilken oli spetsialiseerunud pärsia keele ja kirjanduse uurimisele, avaldades pärsia keele grammatika koos krestomaatiaga.⁵⁴ Ewers tundis Wilkenit teaduslikus plaanis üsna hästi, saates talle näiteks retsenseerimiseks Krugi ülalmainitud teose Bütsantsi kronoloogia kohta (vt. viide 19).⁵⁵ Otto kirjutas koju, et “araabia keele studium huvitab mind väga ja teeb palju rõõmu, kuid kahju, et abivahendid nii kallid on: [de Sacy? — autori märkus] araabia krestomaatia, mida ma praegu loen, maksab 22 kuldnat, Meninski⁵⁶ araabia, pärsia, türgi ja ladina leksikon aga 149 kuldnat”.⁵⁷ Võrdluseks — kõik tema kulud 1809. a. sügissemestril moodustasid 465 floriini, kuhu kuulusid eluaseme- ja toidukulud, raamatuostud, üliõpilasmunder, vehklemistunnid, teater, kontserdid, sagedased annetused vaestele (!) jm.⁵⁸

1810. a. kevadel suundus Richter edasi õppima Viini idakeelte akadeemiasse, vend Eduard jäi Heidelbergi pärsia keelt studeerima.⁵⁹ Põhitähelepanu keskendus täiendamisele **J. Hammer-Purgstalli** (1774–1856) juures, kes sai talle Viinis lähimaks kolleegiks ja seltsiliseks. Ka Ewers suhtles Hammeriga, kelle teoseid Tartus hästi tunti, teaduslikus plaanis üsna elavalt. Nimelt oli Hammer üks väheseid, kes tunnustas Ewersi kasaariteooriat (mujal maailmas, sh. Ewersi lähemate mõttekaaslaste ringis see poolehoidu ei võitnud).⁶⁰ Ka Hammer ise avaldas teooria russide orientaalset päritolust.⁶¹ Hammer oli türgi ajaloo, keele ja kirjanduse akadeemilise uurimise üks liidreid. Ajaloolasena kirjutas ta valdavalt senikasutamata allikail põhineva 10-köitelise *Geschichte des osmanischen Reiches* (Pest, 1827–1835). Filoloogina üllitas ta *Geschichte der schönen Redekünste Persiens* (1818), kapitaalse *Literaturgeschichte der Araber* (Wien, 1850–1856) jne. Richteri huvi orientaal-kirjanduse vastu mõjutas ka asjaolu, et ta sattus Viini ajal, mil Hammer andis krahv Rzewuski toetusel välja esimest orientalistikaalast ajakirja Euroopas — *Fundgruben des*

⁵² Leppik, L. *Op. cit.* Lk. 140.

⁵³ EAA, f. 402, nim. 12, s. 12, l. 44p.

⁵⁴ Wilken, F. *Institutiones ad fundamenta linguae persicae, cum Chrestomathia [persica] maximam partem ex auctoribus ineditis collecta et glossario locupletis.* Leipzig, 1805.

⁵⁵ Ewers Krugile 04.02.1812. Vt. Wolle, S. *Op. cit.* 1988. Bd. 32. S. 291.

⁵⁶ F. Meninski (1623–1698) *Linguarum orientalium, turcae, arabicae, persicae institutiones, seu Grammatica turcica* (Viennae, 1680).

⁵⁷ EAA, f. 1388, nim. 1, s. 1132, l. 52p.

⁵⁸ EAA, f. 1388, nim. 1, s. 1132, l. 50p.

⁵⁹ EAA, f. 1388, nim. 1, s. 1132, l. 77p.

⁶⁰ Leppik, L. *Op. cit.* Lk. 50, 80.

⁶¹ Hammer, J. *Sur les origines russes.* Saint-Petersbourg, 1827.

Orients bearbeitet durch eine Gesellschaft von Liebhabern (Wien, 1809–1818).⁶² Ajakiri, mida kokku ilmus kuus köidet, seadis eesmärgiks vahendada Euroopa lugejale uut informatsiooni, mis Hommikumaadest tuli või sellesse puutus — põnevaid reisikirju, leitud allikaid, orientaalkirjanduse klassikaliste pärlite tõlkeid jne. Hammer lõi ajakirja ümber tõhusa korrespondentide võrgu, mille tuumiku moodustasid tema kolleegid Viini idakeelte akadeemiast, aga ka välismaalased, kellega ta oli tutvunud diplomaadina Konstantinoopolis töötades.⁶³ Venemaalt kuulusid sinna saadik Roomas ja Türgis A. J. Italinski (1743–1827), kes alustas türki keele laenude uurimist leetopissis *Повесть временных лет*⁶⁴ (tema töö vastu tundis suurt huvi ka Ewers⁶⁵) ja pani aluse araabia käsikirjade kogumisele Venemaal.⁶⁶ Tema tegi 1816. a. teatavaks Richteri surma üksikasjad, mis olnud tingitud düsenteeeriast ja reisiväsimusest.⁶⁷ Muide, Richteri tervis oli lapsest saati olnud kehv, kohati lausa eluohtlikult, seda hinnatavam on tema julgus võtta ette nii ränk uurimisretk Idamaadesse. Väga võimalik, et Hammer nägi ka Richteri oma väljaande potentsiaalset korrespondenti.⁶⁸ Töötades Konstantinoopolis, oli ta sooritanud juba 1801. a. retke Idamaadesse, sh. Egiptusesse, kogudes käsikirju jms. Iseloomustamaks õhkkonda Viinis 1812. a. algul, kirjutas Richter koju: “Mul ei ole ka siin puudu vaimutoidust, kus räägitakse Idamaa liivaluidetest, nagu Hammer jutustas Küprosest ja Egiptusest, Humboldt Ameerikast;⁶⁹ Rzewuski tahaks õppida idamaa sõjakunsti, kõikide suurte vuntsidega rikaste krahvide ja ülemvahtmeistrite hulgas ei tea ma ühtegi, kes oleks nii õpihimuline ja virk”.⁷⁰ Viinis hakkas Richter õppima türki keelt, mainides keeleõpetajana parun Tehtat. Ta õppis türki keelt lugema, kuid raskusi tegi rääkimine ja kirjutamine,⁷¹ üldse olevat Viini akadeemilises õhkkonnas asjatu vaev türki ja araabia keelt rääkima õppida.⁷² Teisisõnu, seda saanuks edukalt teha Idamaades reisisid ja keelt õppides. Richteri järjest selgemaid piirjooni võtvaid reisimõtteid mõjutas ka tekkinud poliitiline olukord. 1812. a. mais oli sõlmitud Bukaresti rahu, mis lõpetas 1806. a. alanud Vene-Türgi sõja. Sama aasta sügiseks oli suur osa Viini akadeemia kasvandikest ja õppejõududest, sh. Hammer ja Tehta rakendatud tööle Konstantinoopolisse,

⁶² Analoogse suunitlusega ajakirjana ilmus Peterburis *Азиатский Вестник* (1825–1827).

⁶³ Fück, J. *Op. cit.* S. 159–164.

⁶⁴ Esimese professionaalse orientalistina tegi seda ülalmainitud Erdman. Vt. Кононов А. Н. *Op. cit.* C. 330.

⁶⁵ Ewers Krugile 04.03.1809. Vt. Wolle, S. *Op. cit.* 1985. Bd. 29. S. 312.

⁶⁶ Куликова А. М. Зарождение университетского востоковедения в России // *Общественные науки в Узбекистане*. 1969. Т. 6. С. 28; Крачковский И. В. *Арабистика в России // Избранные сочинения*. Москва ; Ленинград, 1958. Т. 5. С. 72.

⁶⁷ Stadnikov, S. *Op. cit.* Lk. 112.

⁶⁸ Richteri reisi valgustas operatiivselt J. G. Ewers. Vt. Richter's Reise durch Aegypten und Nubien // *Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst*. 1815. Nr. 2. S. 449–454.

⁶⁹ A. von Humboldt (1767–1859), saksa loodusteadlane ja geograaf, nüüdisaegse vulkanoloogia rajajaid. Uuris 1799.–1804. a. nüüdse Venetsueela, Kolumbia, Ecuadori, Peruu, Kuuba ja Mehiko ala ning kirjutas selle kohta teose *Voyage aux régions équinoxiales du Nouveau Continent...* (Paris, 1814–1825).

⁷⁰ ЕАА, f. 1388, nim. 1, s. 1132, l. 68р.

⁷¹ ЕАА, f. 1388, nim. 1, s. 1132, l. 70р.

⁷² ЕАА, f. 1388, nim. 1, s. 1132, l. 83р.

mistõttu akadeemia ise oli peaaegu laiali saadetud.⁷³ Richter töötas nüüd iseseisvalt raamatukogudes ja õppis aineid, mida Viin veel suutis pakkuda (näiteks antiiknumismaatikat, mille kogud olid Viinis rikkalikud⁷⁴). Napoleon oli tunginud Venemaale, raskendades Richteri koju naasmist, sõda tekitas ka pinged eri riikide kodanike vahel. Näiteks kirjutas ta 1812. a. oktoobris koju, et enam "pole hea minna Humboldti poole, kes on Preisi saadik".⁷⁵ Vähe sellest, sõda takistas ka kogutud materjali saatmist kodumaale. "Venelased on Vilniuse maha põletanud, sellisel juhul oleks mul vähe lootust oma asju näha (ta oli need materjalid saatnud teele kellegi Wolffiga septembris — autori märkus); mul oleks kahju ühe raamatu kaotusest, mille ma kirjutasin maha ühest (siinsest) araabia käsikirjast. Ise ma kuulan abt Neumanni loenguid, kes on siinse antiikikabineti direktor. On suur eelis, et ta peab neid loenguid otse näitusesaalis, sest originaali nägemisest õpib palju rohkem kui pikkadest kirjeldustest ja kehvadest piltidest. Tema ettekanded on pühendatud peamiselt antiiknumismaatikale, kuid selle seletamiseks peab ta rääkima paljudest muudest vana-aja asjadest. Peale selle lubas ta loenguid vaasidest ja gemmidest. Peale Pariisi ja Dresdeni saaks vaevalt sellise tasemega loenguid kuulata."⁷⁶ Richter külastas usinalt raamatukogusid, ostis kokku vajalikke käsikirju ja trükiseid. Teiste seas mainib ta F. de Dombay raamatukogu, kust ta saanud nii mõndagi head (vt. allpool). Juba Bernis (Richter oli käinud Šveitsis ja Itaalias) oli üks naisterahvas müünud talle "odava raha eest väärtuslikke käsikirju";⁷⁷ ühel raamatuoksjonil olevat ta loovutanud "445 floriini raamatute eest, mis on vähemalt kaks korda seda väärt".⁷⁸ Richter jäi Viini 1813. a. kevadeni, tehes esimesi kokkuvõtteid ja kavandades uusi arengusuundi — "läbi lugeda kõik, mis orientaalkirjandusest üldse olemas; osta mõned parimad kompilatsioonid Oriendi kohta; pühenduda Türgi ajaloole, statistikale, põhikorrale, hetkel kõrvale jättes reisikirjad; võtta eesmärgiks läbi töötada araabia ja pärsia kirjandus Euroopas, seejärel Oriendis trükitud ja kirjutatud tööd; huvituda ka kreeklastest, roomlastest jt. rahvastest".⁷⁹ Oma teaduslikust tegevusest kirjutas ta täpsemalt Ewersile, millest pole säilinud ühtki kirja.⁸⁰ Siiski saame nende olemust kaudselt hinnata, näiteks teatab Richter ühes kirjas emale, et "ühest käsikirjast, mille ma ostsin, ja teisest, mida ma raamatukogus loen, saadan pika kirja Ewersile."⁸¹ Ewers jäi Richteri vaimseks isaks kogu eluks, kelle mõju Richteri kujunemisele jääbki allikate vähesuse tõttu pigem aimatavaks kui täpselt tõestatavaks. Richteri kavandatud töö jäi pooleli, jõudmata kaugemale allikate kogumise staadiumist. Teatud reservatsioonidega võiks siiski väita, et Richter paigutub Ewersi kaudu sisuliselt uude, sakslastest Vene ajaloo uurijate nooremasse põlvkonda (koos Krugi, Frähni ja

⁷³ EAA, f. 1388, nim. 1, s. 1132, l. 76.

⁷⁴ Viini abt J. H. von Eckhelit (1737–1798) peetakse teadusliku numismaatika üheks rajajaks, kelle kapitaalne *Doctrina numorum veterum* (Wien, 1792–1798) andis antiikaja ja Bütsantsi-perioodi müntide klassifikatsiooni kuni 1448. aastani.

⁷⁵ EAA, f. 1388, nim. 1, s. 1132, l. 76.

⁷⁶ EAA, f. 1388, nim. 1, s. 1132, l. 77p.

⁷⁷ EAA, f. 1388, nim. 1, s. 1132, l. 63p.

⁷⁸ EAA, f. 1388, nim. 1, s. 1132, l. 65.

⁷⁹ EAA, f. 1388, nim. 1, s. 1132, l. 84–84p.

⁸⁰ Säilinud on vaid Ewersi kirjad maanõunik Richteri perekonnaliikmetele aastaist 1808–1820. Vt. EAA, f. 1388, nim. 1, s. 1131.

⁸¹ EAA, f. 1388, nim. 1, s. 1132, l. 69.

Lehrbergiga), mille ideelised juured ulatusid A. L. Schlözerini Göttingenis⁸² (Richter kavatses juba 1810. a. minna õppima Göttingeni⁸³). Selle koolkonna liikmed kuulusid kultuurimetseenist kantsleri N. P. Rumjantsevi suhtlusringkonda,⁸⁴ olles välismaal tihedas kontaktis F. Wilkeni, J. Hammeri, S. de Sacy jpt. Just see põlvkond hakkas rohkem rõhku panema bütsantsi, araabia jt. orientaalallikate kasutamisele ning ajaloo abiteaduste (genealoogia, kronoloogia, numismaatika jt.) edendamisele,⁸⁵ mis sai ka Richteri töö pärusmaaks.

Suurt mõju omas asjaolu, et Richter sattus oma kujunemisaastail just saksa romantismi arengu peateele, mille mõjudest kirjanduse arengule oli juttu eespool. Heidelbergist oli saanud saksa kõrg- ehk hilisromantismi keskus, saksa eel- ehk Jena romantismi üks pea-teoreetikuid, kirjanik, keele- ja kirjandusteadlane **F. von Schlegel** (1772–1829) töötas sel ajal aga Viinis. Richteriist sai Schlegeli perekonna sagedane külaline, kelle kenasse naisesse ta suhtus õppimise kõrvalt noorusliku sümpaatiaga, teised Viini naised olnud tema kõrval lausa jubedad. “Araabia tähtedest (nad) ilusamad ei ole!” võttis noormees oma tegevusest otsad kokku. Samas jäi aga Richteri suhtumine Schlegeli kirjandusajaloo loengutesse jahedaks, kuna lektor osutunud katoliiklasest vagatsejaks ja obskurandiks. Kord jooksnud isegi Hammer tema loengust minema, kuna ei suutnud pakutavaid lollusi taluda.⁸⁶ Mainimata ei saa jätta Viini kui tollase maailma üht kandvamat muusikakeskust, kuid siinset muusikalist tulevärki külastas Richter siiski harva. Näiteks mainib ta üht 1813. a. jaanuaris toimunud Händeli hiigelkontserti. Seda esitanud 500 diletanti, millise “muusika ilu kirjeldada püüda on asjatu vaev”.⁸⁷ 1813. a. kevadel pöördus Richter Böömimaa, Sileesia ja Poola kaudu tagasi kodumaale.

Richteri reis

Richteri reis Idamaadesse algas 1814. a. suvel, purjetades Odessa kaudu Konstantinoopolisse. Konstantinoopoli kaudu Lähis-Itta reisimine oli saanud juba keskajal palverändurite tuntud marsruudiks. Lääne ja Ida kultuurilise sõlmpunktina hakkas Konstantinoopol sisuliselt toimima juba keskajal. Alates XVII saj. algasid seal Lääne õpetlaste ekspeditsioonid Itta, eri maade esindajate kaudu loodi uusi kontakte ja arendati teaduslikku koostööd. Tooni andsid prantslased,⁸⁸ kes olid rajanud juba 1603. a. sinna jesuiitide kolleegiumi.⁸⁹ 1894.–1914. a. töötas Konstantinoopolis Vene Imperaatorlik Arheoloogia Instituut, mille rolli diplomaatia- ja teaduskeskusena on

⁸² Wolle, S. Schlözer und die jüngere Generation d. deutschen Rußlandhistoriker zu Beginn des 19. Jahrhunderts — Gustav Ewers, Philipp Krug und August Lehrberg // *Zeitschrift für Slavistik*. 1985. Bd. 30. S. 576–589.

⁸³ EAA, f. 1388, nim. 1, s. 1132, l. 51.

⁸⁴ Tartu ülikoolist kuulus nn. Rumjantsevi ringi ametlikult vaid K. Morgenstern. Vt. Иконников В. С. Опыт русской историографии. Т. I, 1. Киев, 1891. С. 151.

⁸⁵ Wolle, S. Schlözer und die jüngere Generation d. deutschen Rußlandhistoriker zu Beginn des 19. Jahrhunderts — Gustav Ewers, Philipp Krug und August Lehrberg // *Zeitschrift für Slavistik*. 1985. Bd. 30. S. 581.

⁸⁶ EAA, f. 1388, nim. 1, s. 1132, l. 55.

⁸⁷ EAA, f. 1388, nim. 1, s. 1132, l. 81.

⁸⁸ Ka Richter rõhutab, et ükski riik ei ole Oriendi uurimisest nii huvitatud kui Prantsusmaa. Vt. Richter, O. F. v. *Op. cit.* S. 310.

⁸⁹ Курбаров Г. Л. *Op. cit.* С. 31.

raske üle hinnata.⁹⁰ Agaralt avaldati ka reisimärkmeid Vahemere-regiooni, Balkani poolsaare, Konstantinoopoli ja selle ümbruse vaatamisväärsuste kohta, näiteks vene ohvitseri A. G. Krasnokutski *Дневный записки поездки в Константинополь Александра Григорьевича Краснокутского в 1808 году самим им писанныя* (Moskva, 1815), J. Hammeri *Constantinopolis und der Bosporos örtlich und geschichtlich beschrieben* (1822) jt.⁹¹ Richter peatus osmanite pealinnas koguni kahel korral (1814. a. suvest 1815. a. kevadeni ja 1816. a. kevadel), täiendades siin oma keeleoskust, tutvus rootsi saatkonna jutlustaja S. F. Lidmaniga, kellega koos võeti ette Egiptuse-retk. Konstantinoopolis sai ta Vene saatkonna vahendusel N. P. Rumjantsevi ja S. S. Uvarovi soovituskirjade alusel itaalia pankureilt kätte 6 000 piastrit ekspeditsiooni jätkamiseks.⁹² Suurelt jaolt kulus see mitte ainult otseste reisikulude katteks, käsikirjade, trükiste ja antiikmuististe muretsemiseks, vaid ka kohalike valitsejate äraostmiseks kõikvõimalike lubade hankimisel jne.,⁹³ millest osa on säilinud (vt. allpool). Tänu Ewersi lobitööle Krugi ja Rumjantseviga, kes soovitas Richtert Pärssiassa saadetavasse saatkonda hea pärsia, araabia ja türgi keele oskuse pärast (lisaks vene keele oskus, mis baltisakslaste seas polnud sugugi nii levinud!),⁹⁴ huvituti Richtert lõpuks ka keisrikojas. 1816. a. aprillis määras Aleksander I ta kolleegiumiassessorina Vene saatkonna koosseisu Teheranis.⁹⁵ Saatkonna eesotsas seisis kindral A. P. Jermolov (1777–1861),⁹⁶ kes oli 1816. a. määratud Vene Kaukaasia korpuse komandöriks, ühtlasi erakorraliseks ja täievoliliseks saadikuks Iraanis. Richteri ametisse määramises (kuhu Richter ise ei kippunudki!) polnud midagi tavatut, kuna tollaseid väheseid idakeelte oskajaid püüti ära kasutada ka diplomaatilises teenistuses.⁹⁷

Siinkohal skitseerime vaid Richteri edasise marsruudi, mille võiks jagada järgmistesse etappidesse: Egiptuse-retk (märts–august 1815), mille katkestas alanud valitsusvastane mäss Kairos,⁹⁸ Süüria ja Palestiina (august 1815–veebruar 1816), Vahemeri ja Egeuse mere saared ning Väike-Aasia rannik (veebruar–august 1816). Kui vaadata varasemaid Venemaalt lähtunud marsruute Lähis-Itta, kujundas need suures osas välja juba munk V. Grigorovitš-Barski (1701–1747) oma reisil Itta (1723–1747): Balkani poolsaar (Konstantinoopol, Athos), Egiptus (Aleksandria, Kairo, Damietta), Liibanon ja Süüria (Jaffa, Jeruusalemm, Damaskus, Holms, Aleppo, Latakia jt.), Egeuse mere saared.⁹⁹ Richteri reisile andis kaalu eeskätt Lõuna-Egiptuse ja Nuubia külastamine. Tema reisipäevikus

⁹⁰ Teder, O. Põhijooni vene bütsantistikast ja Tartu ülikooli roll selles XIX–XX saj. algul (kuni 1918. aastani). Tartu, 1998. Lk. 52–54. — Magistritöö käsikirjas.

⁹¹ Vähesel määral jõudis neid materjale tõlkena ka eestikeelsesse kirjasõnasse, näiteks J. F. Borsumi *Reisimine Konstantinopeli lina... ümbertettu T. Traugott Kopw'ist. Perlini linan, 1826* (TÜR KHO, Mscr 1162).

⁹² Ewers Krugile 25.06.1815. Vt. Wolle, S. *Op. cit.* 1989. Bd. 33. S. 269.

⁹³ Richter, O. F. v. *Op. cit.* Passim.

⁹⁴ Ewers Krugile 08.01.1814; 26.01.1816. Vt. Wolle, S. *Op. cit.* 1989. Bd. 33. S. 257, 272.

⁹⁵ Ewers Krugile s. d. Vt. Wolle, S. *Op. cit.* 1989. Bd. 33. S. 273.

⁹⁶ Richter, O. F. v. *Op. cit.* S. IX.

⁹⁷ 1818. aastast (vaheaegadega) töötas Teheranis vene diplomaatilises teenistuses näiteks vene kirjanik A. S. Gribojedov (1795–1829), kes hukkus, kui fanaatiline rahvajouk hävitas vene missiooni. Moskva ülikoolis kolm teaduskonda lõpetanud ning araabia ja pärsia keelt õppinud Gribojedov sooritas vastavalt aja vaimule reise mööda Iraani muistseid mälestusmärke.

⁹⁸ Stadnikov, S. Otto Friedrich von Richter ja Egiptus // *Looming*. 1985. Nr. 1. Lk. 110.

⁹⁹ Данциг В. М. Русские путешественники на Ближнем Востоке. Москва, 1965. С. 67.

tehtud joonistused Nuubia arhitektuuri mälestusmärkidest pole kaotanud teaduslikku väärtust tänini. Richter kavatses Pariisis avaldada koguni eriuurimuse Nuubia templite kohta, võrrelda neid Pariisi araabia käsikirjade põhjal Pärsia ja India ehituskunsti imedega, kuid ka see plaan jäi teostamata.¹⁰⁰

Täpsemalt dokumenteerivad Richteri Levandi-reisi geograafiat tema kirjavahetus ja käsikirjaline reisikiri,¹⁰¹ mille põhjal toimetas Ewers trükki (suurte teksti-korrektuuridega) teose *Wallfahrten im Morgenlande* (1822). See ilmus 400 eksemplaris, kirjastati Berliinis G. Reimeri¹⁰² juures, trükiti aga Tartus J. C. Schünmanni poolt. *Palverännakud Hommiku-maal* on sisuliselt romantiline seiklusromaan peadpöörivate ohtudega, teisalt tundeline tagasisivaade möödanikku, kus autor juhib lugejat mööda antiikkultuuri tähtsaimaid keskusi, kus on jäetud palju ruumi looduse, sealsete rahvaste keele, kommete jne. kirjeldustele. Sellisena on teos hinnaline allikas kaasaegse Oriendi olustikust (kaubandusest, koloniaal-suhetest jne.). Oma reisidel Richter mitte ainult ei kirjutanud päevikut, kus sündmused on antud kronoloogilises järjepidevuses, vaid ka joonistas, joonestas, maalis, mõõtis ja kogus väiksemaid muistiseid. Teda huvitasid keeled, arheoloogia, antiik- ja idamaine kunst, geograafia, eriti aga etnograafia, näiteks kujutas ta oma joonistustes detailselt türgi naiste rõivaid¹⁰³ jne.

Richteri kollektsioon

Richteri Tartu ülikoolile kingitud kollektsiooni võime jagada neljaks: orientaaltrükised ja -käsikirjad, mis läksid Tartu ülikooli raamatukogule, antiikmuistised ja mineraalid, mis läksid Tartu ülikooli muuseumile. Lisaks sellele on Richteri kollektsioonis säilinud 20 mitmesugust käsikirjalist dokumenti — fermaani (muhamedi valitseja korraldust, millega anti mingile isikule teatud õigused) ning soovituskirja (Mscr 83)¹⁰⁴ ja üks türki kalender (Mscr 82). Kindlalt on teada, et Richteri materjalid on pärit Egiptusest, Süüriast (Aleppost Püha Johannese kloostrist), Bernist, Viinist ja Konstantinoopolist, võimalik, et ka Itaaliast, kus ta viibis läbisõidul. Liivimaale sattusid need mitmes jaos. Osa trükiseid ja käsikirju saatis ta koju juba oma õpingute ajal Euroopas, millest osa võis küll sõjaolude tõttu kaduma minna. Ewersilt teame, et Richter oli 1816. a. aprillis “kõigi oma kogudega (käsikirjad, kujud, reljeefid, sarkofaagid jms.) õnnelikult, kuigi mitte päris tervena, Konstantinoopolisse saabunud”.¹⁰⁵ Osa kogutud materjale saatis ta Rootsi, kust need hiljem Liivimaale toodi.¹⁰⁶ Võimalik, et mingi roll on selles olnud ka Bayeri saadikul Peterburis krahv F. de Bray’l

¹⁰⁰ Ewers Krugile 25.05.1816. Vt. Wolle, S. *Op. cit.* 1989. Bd. 33. S. 275; Richter, O. F. v. *Op. cit.* S. VIII; Stadnikov, S. Otto Friedrich von Richter ja Egiptus // Looming. 1985. Nr. 1. Lk. 110.

¹⁰¹ Konstantinoopolis olemise aja, Egiptuse ja Nuubia reisi kohta (26.10.1814–30.07.1815) vt. EAA, arhiivraamatukogu, 17–179; Aafrika ja Väike-Aasia reisi kohta (30.03.1815–16.03.1816) vt. EAA, f. 1388, nim. 1, s. 1134–1137.

¹⁰² G. A. Reimer (1776–1842), valdavalt romantikuile orienteerunud kirjastaja ja raamatukaupmees.

¹⁰³ EAA, f. 1388, nim. 1, s. 1136, l. 29.

¹⁰⁴ Sulgudes on käsikirjade kohaviit Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas (TÜR KHO).

¹⁰⁵ Ewers Krugile 25.05.1816. Vt. Wolle, S. *Op. cit.* 1989. Bd. 33. S. 274.

¹⁰⁶ Stadnikov, S. Otto Friedrich von Richter ja Egiptus // Looming. 1985. Nr. 1. Lk. 112.

(1765–1823), kellelt Ewers kui healt tuttavalt selleks abi palus.¹⁰⁷ Richteri käsikirju ja trükiseid on kerge identifitseerida tema ekshliibrise ning autogrammi järgi. Orienteerumist hõlbustab araabiakeelsete käsikirjade osas ka D. Jermakovi koostatud kataloog.¹⁰⁸

Keeleõpikutele ja sõnaraamatutele on Richteri kollektsioonis suurt tähelepanu pöörad. Nendeks olid prantsuskeelne *Eléments de la langue Turque* (Konstantinopol, 1790), *Grammatike aplohellenike* (Viin, 1806) jt. Huvitav on Peterburis ilmunud esimene tatari keele grammatika *Грамматика татарского языка* (1801) kui ainuke Venemaal ilmunud teos Richteri kollektsioonis (tatari temaatika tähtsusele viitasime juba eespool). Selle autoriks oli Tobolski rahvakooli tatari keele õpetajana töötanud vaimulik J. Giganov, kes paistis silma oma asjatundlikkuse poolest.¹⁰⁹

Araabia käsikirjadest on mahukaim värsistatud proosas *Antari romaan* (Mscr 97). Selle autoriks peetakse VI saj. araabia poeeti Antara ibn Shaddad'i, kes sai kuulsaks osalemisega beduiini hõimude vahelistes sõdades ja kelle ümber loodi arvukalt legende. Tema elu ja seiklusi kajastava *Antari romaani* esimene säilinud versioon pärineb XII saj. Egiptusest. Richteri käsutuses oli teose pikem, 34-kõiteline (lünkadega) redaktsioon.¹¹⁰ *Tigeda mao* (Mscr 104) autor on teadmata, värssteos sisaldab 15 peatükki prohvetite, Omajaadide ja Abbassiidide dünastia valitsejate elulugusid.¹¹¹ Järgnevad *Andaluusia kirjeldus* (Mscr 109), XVII sajandil Egiptuses valmistatud koopia Salah ad-din Halil as-Safadi kommentaaridega ühele ibn Zaydun as-Safadi teosele (Mscr 106) ja XVIII saj. koopia Muhammad b. M. as-Sa'fi kommentaaridega ühele araabiakeelsele teosele (Mscr 107).

Richteri kogusse kuulub ka XIII saj. Egiptuses elanud poeedi Baha ad-din abu-l-Zuhayri, kes tõsteti ristisõdade ajal vesiiri (esimese ministri) staatusesse, tuntud luulekogu (Mscr 102). Teos levis paljudes käsikirjades, esimene tõlge ilmus 1876. a.¹¹² Richteri pärandis on veel XVIII saj. koopia Abd ar-Rahim b. al-Iraqi kommentaaridega ühele ibn as-Salahi teosele (Mscr 103) ja M. b. al-Jawzi as-Safi'i araabia jutustuste antoloogia (Mscr 112).

Pärsia käsikirjadest kuulus Richteri kollektsiooni lüürilise gaseeli silmapaistvaima viljeleja Shams al-din Muhammed al-Hafizi (u. 1325–1389) *Diivan* (Mscr 99). See teos on säilinud tohutus hulgas käsikirjades, mis on viinud tekstimoonutusteni. J. Hammeri saksa-keelne tõlge¹¹³ sai aluseks Goethe ülalmainitud *Lääne-Ida diivanile* (Goethe pidas Hafizi koguni oma loominguliseks kaksikvennaks).¹¹⁴ Richteri kogusse kuulus ka teise kuulsa pärsia poeedi šaik Muslihu'd-din Sa'di (1213/1219–1292) *Gulistan* (pärsia k. 'roosiaed') (Mscr 80) itaaliakeelsete märkustega. See virtuoosnes stiilis värssromaan on sufismi eetikas

¹⁰⁷ Hellmann, M. Ein bayerische Diplomat als Geschichtsschreiber Livlands // Bayerische Akademie d. Wissenschaften. Ph.-hist. Klasse. Sitzungsberichte. 1978. Heft 3. S. 51, Anm. 38.

¹⁰⁸ Jermakoff, D. Catalogue of the arabic manuscripts in the Library of Tartu University // Studia Orientalia. 1991. Vol. 67. P. 37–49.

¹⁰⁹ Кононов А. Н. *Op. cit.* C. 15.

¹¹⁰ Selle olevat Richteri kinkinud Aleppos Vene konsul Rafail Picciotto. Vt. Leesment, L. Ühe noorelt surnud balti orientalisti reisist mööda Levanti a. 1815–1816 // TRÜ Toimetised. 1973. Vihik 309. Lk. 50.

¹¹¹ Jermakoff, D. *Op. cit.* P. 44.

¹¹² Palmer, E. H. The poetical works of Aboul F. Baha al Din. Cambridge, 1876.

¹¹³ Schems ed-Din Hafis. Der Diwan. Stuttgart ; Tübingen, 1812–1813.

¹¹⁴ XVIII sajandi väliskirjandus. Tallinn, 1973. Lk. 439.

käsitlev ülipopulaarne anekdootide kogu, mis tõlgiti Euroopas juba XVII sajandil. Richteri kogu nimestikus mainitakse veel Chazeli *Maalitud piltide ja vinjettidega pärgamentkoodeksit pärsia laulude koguga*.¹¹⁵

Türgikeelsetest käsikirjadest on esindatud värssromaani *Djamschid ja Khurshid* värviliste illustatsioonidega pärgamentkoodeks (Mscr 105), mis käsitleb legendi Hiina valitsejapoja Djamschidi ja Pärsia printsessi Khurshidi armastusloost. Täpsemalt on identifitseerimata *Üks türgi kirjanik* (Mscr 101). Türgi ajalugu puudutab käsikirjaline *Türgi esimeste sultanite* kronoloogia (Mscr 108). Tegemist on algselt Francesco de Dombay'le kuulunud XVII saj. paberkoopiaga, mis on varustatud sultaneid kujutavate värviliste miniatuuridega.

Kokku oli Richteri kogus 18 käsikirja (lisaks kalender ja 20 muud dokumenti).

Trükitud materjalid (v.a. õpikud). Kuna varasema orientalistika areng oli Lääne-Euroopas tihedalt seotud teoloogiaga, on ka Richteri kollektsioonis veel küllaltki suur osakaal sellel traditsioonilisel suunal. Liibanoni Mar Hanna (s.t. Püha Johannese) kloostrist leidis ta eest Euroopa laadis trükikoja, mis juba mitukümmend aastat laskis välja liturgilisi teoseid.¹¹⁶ Avanes hea võimalus osta 12 araabiakeelset trükist: mitmesuguses formaadis evangeeliumi, psalmide, liturgiliste ja askeetlike tekstide kogumikku jms.¹¹⁷ Araabiakeelne kristlik kirjandus on vana nähtus. See teenis Levandi kristliku kogukonna huve ja varasem Lääne-Euroopa arabistika kasutas seda ka usu- ja kirikuajaloo uurimisel. XVII saj. tõusid huviorbiiti kristlikud araabia ajaloolased, kelle teostes nähti relva islami vastu. Inglismaa orientalistika arengut mõjutas inglise faktooria Süürias (Aleppos): varakult avastati Palmyra varemed jt.¹¹⁸ Inglise teoloogid eesotsas Oxfordi ülikooli esimese arabistikaprofessori E. Pococke'ga (1604–1691), kelle töid hinnatakse nende kõrge teadusliku taseme poolest, avaldasid uusi allikaid. Uue põlvkonna teadusmehena oli ta peale teoloogilise hariduse saamist teeninud inglise kogukonna kaplanina Aleppos, omandanud kohapeal perfektse araabia keele oskuse, kogunud uusi araabia käsikirju, alustanud nende publitseerimise ja tõlkimisega ladina keelde ning kommenteerimisega.¹¹⁹ Pococke töödest sattus Richteri kogusse XIII saj. süüria jakobiidist entsüklopedisti Gregori abul'Faraj'i (Bar Hebraeus) *Historia compendiosa dyanastiarum* (Oxford, 1663) esitrükk. Muhameedluse ajalugu käsitleb Heidelbergi ülikooli teoloogiaprofessori J. H. Hottingeri (1620–1667) *Historia Orientalis* (Zürich, 1660). Hinnatavamaist trükistest Richteri kollektsioonis võiks nimetada veel Pococke teaduslikku lähikonda kuulunud bibliotekaari T. Hyde *Historia religionis veterum Persarum* (Oxford, 1700), mida peetakse esimeseks uurimuslikuks teoseks iranistikas. Valdav osa Richteri kogus olevaid teoseid kuuluvad XVIII sajandisse. Nii on varase valgustushistoriograafia esindajaist Richteri kollektsioonis Utrechti ülikooli idakeelte prof. Adriaan Reelandi (Hadrianus Relandiuse) (surn. 1718. a.) teos *Palestina ex monumentis veteribus illustrata* (Nürnberg, 1716). Reeland pani aluse Ida arheoloogiale, hakates oma uurimustes jutustavate allikate kõrval kasutama orientaalseid mündileide, raidkirju ja

¹¹⁵ Morgenstern, K. Otto's von Richter orientalischer Nachlaß, durch dessen Vater der Universität Dorpat geschenkt // Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst. 1821. Nr. 3. S. 465.

¹¹⁶ Richter, O. F. v. *Op. cit.* S. 98.

¹¹⁷ Morgenstern, K. Otto's von Richter orientalischer Nachlaß, durch dessen Vater der Universität Dorpat geschenkt // Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst. 1821. Nr. 3. S. 465–466.

¹¹⁸ Wood, R. *Les Ruines de Palmyre, autrement dite Tedmor.* London, 1753.

¹¹⁹ Fück, J. *Op. cit.* S. 86–87.

ühendades oma uurimistöös hea filoloogilise hariduse isiklikest kogemustest saadud muljetega Oriendi kohta,¹²⁰ mis sai sisuliselt ka Richteri tööpõhimõtteks. Türgi ajaloo kohta omandas Richter Konstantinoopolis ja selle linnajaos Scutaris, mille trükikodade tegevusega hästi kursis oli,¹²¹ XVIII saj. ilmunud 10 foolioköidet *Chroniken der Türken* ja *Eine Türkische Erdbeschreibung mit vielen illuminierten Charten*.¹²² Täpsemalt pole teada, milliste teostega oli siin tegemist.¹²³ Orienteerumiseks sobinud käsiraamatuna kuulus talle abt G. Toderini kolmeköiteline *Letteratura Turchesca* (Veneetsia, 1787), mis annab põhjaliku ülevaate turkoloogia ajaloost, türgiainelistest trükistest ja türgi raamatuhoidlaist Konstantinoopolis jm. Türgi ajalugu puudutab J. Leunclaviuse (1533–1593) poolt Frankfurdis avaldatud *Annales sultanorum Othmanidarum* (1588), mis on Richteri kolleksiooni üks vanimaid trükiseid.¹²⁴

Kokku sisaldas Richteri pärand 27 nimetust orientaaltrükiseid 46 köites.

Richteri **antiikmuististe** kogu moodustavad egyptoloogilised leiud, antiikepigraafika, antiiknumismaatika ja haruldased mineraalid, mille võttis vastu K. Morgenstern.¹²⁵ Kõige väärtuslikum sellest on kahtlemata egiptuse muististe kolleksioon (sarkofaag, muumiad, mitmesugustest materjalidest inimfiguurid, kaks palmiokstest sandaali jt.), mis oli üks neljast kõige silmapaistvamast egyptoloogilisest kolleksioonist endise NSVL territooriumil.¹²⁶ Esimese põhjalikuma analüüsi tema egiptuse muististe kohta andis Morgenstern, kasutades suurt osa tollases egyptoloogias olemasolevaid teosed, sh. J. Hammeri uurimust.¹²⁷ Tartu ülikooli raamatukokku koguti märkimisväärne egyptoloogilise kirjanduse kolleksioon, ehkki Tartu ülikoolis pole egyptoloogiat kunagi eri teadusena uuritud ega õpetatud. Nõustuda tuleb S. Stadnikovi väitega, et see tulenes raamatukogu komplekteerimise universaalsuse põhimõttest, mille väljakujundamisel Morgensternil oli suur osa. Ta sõlmis vajalikke sidemeid teiste teadusasutuste, raamatukogude ja kirjastustega, pealegi oli tollasel Tartu ülikoolil kui Vene impeeriumi juhtival ülikoolil kasutada märkimisväärseid rahalisi ressursse.¹²⁸

¹²⁰ Fück, J. *Op. cit.* S. 103.

¹²¹ Leesment, L. Ühe noorelt surnud balti orientalisti reisist mööda Levanti a. 1815–1816 // TRÜ Toimetised. 1973. Vihik 309. Lk. 48.

¹²² Oma reisil oli Richter kimbatuses vigaste kaartide tõttu, mida tuli kohapeal lõpmatuseni täpsustada, vt. Richter, O. F. v. *Op. cit.* S. 540, 548. Seega arendas Richter sisuliselt Türgi kartograafiat.

¹²³ Morgenstern, K. Otto's von Richter orientalischer Nachlaß, durch dessen Vater der Universität Dorpat geschenkt // Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst. 1821. Nr. 3. S. 465.

¹²⁴ Selle teose esimene saksakeelne tõlkevariant *Neuwe Chronika Türkischen Nation* (1590) kingiti Tartu ülikooli raamatukogule P. v. Sieversi poolt, vt. Nagel, O., Tankler, H. Aastatel 1802–1835 annetustena saadud 15.–17. sajandi Lääne-Euroopa trükised // Raamatuteaduse küsimusi. Tartu, 1979. Lk 14. (TRÜ Toimetised ; 457 : Teadusliku raamatukogu töid ; 6).

¹²⁵ Hinnalisem osa sellest evakueeriti Esimese maailmasõja tõttu 1915. a. Voroneži, kus on tänaseni. Stadnikov, S. Otto Friedrich von Richter ja Egiptus // Looming. 1985. Nr. 1. Lk. 109.

¹²⁷ K. Morgenstern. Über die Richterische Sammlung für Litteratur und Kunst, und über einige alte Inschriften // O. Richter. *Op. cit.* S. 614–623.

¹²⁸ Stadnikov, S. *Bibliophila aegyptica antiqua* : Vana-Egiptus Tartus // Postimees. 1996. 2. juuli, nr. 151. Lk. 15. Mõni väljaanne oli väga kallis, näiteks maksis *Egiptuse kirjeldus* 4000 hõberubla

Erilist rõhku pani Richter antiikepigraafikale, olles kursis nende väheste uurimustega, mis epigraafika kohta selleks ajaks juba olemas olid. Ta viitab näiteks Palmyra kuulsatele raidkirjadele (vt. viide 118), "mille kallal inglise ja prantsuse uurijad oma seletamiskunsti on harjutanud".¹²⁹ Reisil leitud (valdavalt) kreeka ja ladina raidkirjade fragmente joonistas ta üksikasjaliselt üles oma päevikusse,¹³⁰ need kirjastati 1830. a. Berliinis (samuti G. Reimeri juures) eraldi raamatuna Tartu ülikooli prof. J. Francke poolt.¹³¹ Teos omab sellisena märkimisväärset teadusloolist tähtsust, kuna XIX saj. algul tehti teaduslikus epigraafikas esimesi samme ja allikapublikatsioone oli suhteliselt vähe. Murrangu tõi B. G. Niebhur (1776–1831), kelle eestvedamisel algatati Preisi Teaduste Akadeemias süstemaatiline *Corpus Inscriptionum Graecarum* (1828–1877) avaldamine (toimetasid A. Boeckh jt.). Analoogne *Corpus Inscriptiorum Latinorum* hakkas ilmuma 1863. a., kuigi ladina raidkirjade publitseerimine oli alanud märksa varem.¹³² B. G. Niebhuriga Richter ilmselt tuttav ei olnud. Ta olevat küll näinud Halebis (Aleppos)¹³³ ühel toaseinal ilutsemas Niebhuri õlimaali, mille raame kasutati aknaraamidena,¹³⁴ kuid tõenäoliselt oli siin tegemist taani orientalisti C. Niebhuriga (1733–1815), kes oli reisinud Lähis-Idas ja Jeemenis.¹³⁵

Richteri mineraalide kollektsioonis oli 70 kivimit Egiptusest, Nuubiast, Palestiinast jm.¹³⁶ Huvi selle valdkonna vastu võis ergutada ka tema onu Moritz von Engelhardt (1779–1842),¹³⁷ kellega tal nagu Ewersilgi olid tihedad sidemed, ja hiljem Humboldt (vt. viide 69).

Richteri numismaatilise kollektsiooni kuulus 4 kreeka kuldmünti (neist kaks Makedoonia kuninga Philippos I ja Aleksander Suure ajast), kolm kreeka elektroni,¹³⁸ üks Antonius Piuse aegne kuldmünt, 30 kreeka hõbemünti, üks Rooma impeeriumi aegne väike hõbemünt, üks Bütsantsi keisri Manuel I Komnenose (XII saj.) hõbemünt ning 67 vanakreeka vaskmünti. Morgenstern¹³⁹ avaldas omapoolse kommentaari 30 kreeka hõbemündi kohta, klassifitseerides need Eckheli eeskujul rahvaste, linnade ja kuningate järgi.¹⁴⁰

(vt. viide 5). Vt. Мыльников А. С. А. Н. Востоков и славянская библиотека в Дерпте // Литературные связи славянских народов. Ленинград, 1988. С. 230.

¹²⁹ Richter, O. F. v. *Op. cit.* S. 218.

¹³⁰ EAA, f. 1388, nim. 1, s. 1136, l. 1p.–3; EAA, f. 1388, nim. 1, s. 1137, l. 13p., 23p., 31.

¹³¹ Griechische und lateinische Inschriften gesammelt von Otto Friedrich von Richter / hrsg. J. Francke. Berlin, 1830.

¹³² Ladina raidkirju hakkas juba XV saj. avaldama Desiderius Spreti. XVIII saj. jõuti allikakriitikani, kuna ilmnesis esimesed võltsingud. Koostati esimene suurem ladina raidkirjade kogu, L. Muratori *Novus thesaurus veterum inscriptionum* (Milano, 1739–1742).

¹³³ Richteri andmeil elas sel ajal linnas umbes 100 000 inimest, kristlik kogukond oli kasvanud 40 000-ni. Kees värvikas ärielu, linna kaudu liikusid Euroopasse siid, puuvill, tubakas, pärlid jne. Vt. Richter, O. F. v. *Op. cit.* S. 250, 255–257.

¹³⁴ *Ibid.* S. 259.

¹³⁵ Niebhur, C. Reisebeschreibung nach Arabien. Kopenhagen, 1774–1837.

¹³⁶ Morgenstern, K. Otto's von Richter orientalischer Nachlaß, durch dessen Vater der Univeristät Dorpat geschenkt // Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst. 1821. Nr. 3. S. 468.

¹³⁷ 1820. a. statuudiga loodi Tartu ülikooli loodusteaduse ja mineraloogia õppetool, mille esimeseks prof. sai M. von Engelhardt.

¹³⁸ Kulla ja hõbeda sulamist münt vahekorras 40–50 Au : 50–60 Ag.

¹³⁹ Morgensterni peeti antiik- ja bütsantsi numismaatika asjatundjaks. Näiteks saadeti talle 1844. a. Tartusse teaduslikuks seisukohavõtuks üks Lõuna-Venemaalt väljakaevatud kollektsioon Kreeka

Kokkuvõte

1) Otto Friedrich von Richteri reis toimus erakordselt keerulistes poliitilistes oludes, mis ei jätnud oma mõju avaldamata selle tulemustele (sõda Euroopas takistas liikumist ja kogutud materjalide saatmist, mäss Egiptuses aga katkestas sisuliselt tema Egiptuse retke).

2) Richteri fenomeni näol on tegemist uue uurijatüübiga (nagu Seetzen, Senkovski jt.), kelle oli sünnitanud üha jõulisemalt esile tõusnud suund maailmatunnetuses — romantism. Eluga riskides sooritasid nad reise Idamaadesse, vaimustudes sealsete rahvaste keeltest, kommetest, eksootilisest loodusest jne., kogudes uusi teaduslikke materjale ja vahendades lugejaile oma muljeid.

Samas mõjutas see uus maailmatunnetus peale kirjandusprotsessi ka otseselt tollaseid poliitilisi olusid (Poola ja Kreeka ülestõus jt.). Ajalooallikana hinnatav Richteri käsikirjaline reisipäevik, samuti selle Ewersi poolt toimetatud trükivariant *Palverännakud Hommikumaal* on siin üheks klassikaliseks näiteks.

3) Richter jäi ideeliselt seotuks Tartu ülikooliga. Tartu oli varustatud arvestatava orientaalkirjanduse koguga, mida Richter täiendas oma Levandi-reisil kogutud materjalidega. J. G. Ewersi kaudu (kaudsemalt Morgensterni, kes oli tema pärandi esimesi uurijaid) kuulus Richter sisuliselt uude, XIX saj. algul vene ajalooteaduses tooni andnud sakslastest ajaloouurijate põlvkonda, kes panid rõhku orientalseile (ka bütsantsi) allikaile ning ajaloo abiteaduste edendamisele. Kogutud ajalooallikaist moodustavadki egiptoloogilised allikad, antiiknumismaatika ja -epigraafika Richteri pärandi teaduslikult kõige kaaluvama osa. Kuid ta huvitus ka teistest ajaloo abiteadustest, nagu etnograafia, ajalooline geograafia ja kronoloogia, aga näiteks ka mineralogiast.

4) Richteri kollektsioonis on 27 nimetust trükiseid (46 köites), enamik pärit XVIII saj. ja XIX saj. algusest. Valdavalt esindasid need vanemat, nn. teoloogilist suunda orientalistikas, mille moodustavad orientalsed ristiusuteosed ja teaduslikuks klassikaks saanud trükised. Lisaks oli kogus väärtuslikke keeleõpikuid. Richteri kollektsioonis oli ka 18 käsikirja (XVII–XVIII saj.), enamik romantismiperioodil esile tõusnud orientalse luule tekstidega, millest suur osa oli levinud arvukates redaktsioonides ja teadusmaailmas juba tollel ajal suhteliselt tuntud.

(Olbia kolooniast) ja Rooma-perioodi müntidest, mis läks Tartu ülikooli muuseumile. Vt. TÜRKHO, f. 29, s. 13.

¹⁴⁰ Morgenstern, K. *Numi antiqui graeci argentei* // Richter, O. F. v. *Op. cit.* S. 602–611.